

O'zbek tili kosmonimlarining lingvopoetik imkoniyatlari

Berdimuratova Roza

UrDU tayanch doktorant

Berdimuratovaroza53@gmail.com

***Annotatsiya:** Maqolada bugungi o'zbek tilshunosligida kosmonimlarining lingvopoetika tushunchasining mohiyati xususida so'z boradi. O'zbek va jahon tilshunosligida kosmonimlarining lingvopoetikaga berilgan baho va mazkur hodisaga turlicha yondashuvlar hamda qilingan ilmiy ishlar haqida fikr yuritiladi.*

***Kalit so'zlar:** O'zbek tili, kosmonimlar, fazo jismlari, ob'ekt, atoqli otlar.*

KIRISH

70 millionga yaqinlashgan Markaziy Osiyo aholisining yarmi uchun ona tili hisoblangan o'zbek tili imkoniyatlari axborot tili sifatida ham, madaniy ma'rifiy vosita sifatida ham ochilmagan. Aksincha bu imkoniyatlar boy berilgan, o'zbek tilining iste'mol doirasi torayib bormoqda.

Bu fikrlar xorijda yashayotgan o'zbek ziyolilariga tegishli. Ular ona tilining yengil-yelpi qo'shiqlar bilan emas, haqiqiy adabiyot, san'at, xolis va erkin axborot vositalari orqali asrab-avaylanishini istashadi.

O'zbek tili O'zbekistonda davlat tilidir. Bu tilda so'zlashuvchilarning umumiy soni 35 milliondan ortiq bo'lib, ularning asosiy qismini O'zbekistonda va unga chegaradosh bo'lgan mustaqil davlatlarda istiqomat qilib turgan o'zbek tilida so'zlashuvchi va o'zini o'zbek deb biluvchi aholi tashkil qiladi. O'zbek tili jahondagi eng boy va rivojlangan tillardan biri. Bu tilning shakllanishida, ayniqsa, Alisher Navoiyning xizmati katta.

Kosmonimlarining lingvopoetik imkoniyatlarining tamalida ayni shu tamoyil, ya'ni poetik aktuallashgan -poetik mazmun bilan yukungan til birliklarini aniqlash va ularni tegishli tarzda baholash tamoyili turmog'i maqsadga muvofiqdir. Bunday tahlil ijodkorning tilimizning tuganmas boyligi imkoniyatlaridan foydalanishdagi mahoratini ko'rsatish barobarida badiiy niyat xizmatidagi birliklarning butun mohiyatini ochishga, xolis baholashga ko'maklashadi. Ayniqsa, bunday tahlil ulkan so'z san'atkorlarining asarlari asosida olib borilsa, badiiy til mahoratidagi ibratli jihatlar baralla namoyon bo'ladi.

ADABIYOTRLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur ilmiy maqolada bugungi o'zbek tilshunosligida kosmonimlarining lingvopoetika nazariy masalalari tushunchasining mohiyati xususida so'z boradi. O'zbek va jahon tilshunosligida kosmonimlarining lingvopoetikasiga berilgan baho va mazkur hodisaga turlicha yondashuvlar hamda qilingan ilmiy ishlar haqida fikr yuritiladi.

Badiiy asar tiliga kategorial yondashuvning shakllanishi, badiiy so'zni ijodning shakl va mazmun xossalari birligida o'rganishga harakat badiiy asarni estetik va falsafiy nuqtai nazardan tushunish uchun asos bo'ldi. Jumladan, G.E.Lessing, F.Shiller, Gumboldt, A.A.Potebnya, V.V.Vinogradov, V.M.Jirmunskiy, V.Ya.Zadornova, O.S.Axmanova, G.O.Vinokur, L.V.Shcherba ishlari o'rganildi, muhim ilmiy xulosalaridan foydalanildi. A.Xolodovichning «Adabiy til uslubshunosligi», «Poetikada lisoniy usul» asarlarida, nemis olimi E.Koseriuning poetik tilning yangi izohi kabi tushunchalarida, fransuz tilshunoslari D.Delas va J.Fiyollarning lingvistika va poetika bo'yicha yangi qo'llanmalarida, Ye.B.Artemenkoning lingvofolkloristika bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida kosmonimlarining lingvopoetikasining filologiya ilmida alohida fan sifatida o'rganilishi yuzasidan qarashlar bayon qilingan. Zamonaviy rus tilshunosligida

kosmonimlarining lingvopoetikasining nazariy masalalari tadqiqi bilan shug'ullangan olimlardan biri A.Lipgartdir.

Tilshunoslikning kosmonimlarining lingvopoetika imkoniyatlar sohasi davrning dolzarb ilmiy-nazariy masalalari, muammolari, tadqiqiy vazifalari bilan xarakterlanadi. Xususan, adabiy ijodlar, yetuk badiiyat namunalarini lingvopoetik xususiyatlar nuqtai nazaridan kuzatib, o'rganib borish, bu yo'nalishdagi tahlil, talqin, baholashni izchil yo'lga qo'yish bugungi o'zbek tilshunosligining muhim vazifalaridan biridir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbek kosmonomiyasi tarkibida tilimizning qadimgi davrlaridan buyon qo'llanib kelanayotgan yuzlab nomlar mavjud. Davrlar o'tishi bilan ayrim nomlarning shakli va ma'nosida turli o'zgarishlar sodir bo'lgan. Shunga qaramasdan, o'zbek kosmonimiyasi tizimini lisoniy tadqiq qilish hanuzgacha maxsus tekshirish ob'ekti bo'lgan emas. Uning hajmi vazifaviy ko'lami belgilanmagan, umumxalq adabiy tilidagi mavqei aniqlanmagan xalq so'zlashuv nutqining, boshqa xalqlar tilini bu sathi rivojiga qo'shgan hissasi ham o'rganilmagan. Ushbu yo'nalishda amalga oshirilgan ishlar to'plangan materiallarning yetarli emasligini, ushbu muammo hali yetarli darajada madaniyati, dini, ilm-faniga astronomik bilimlar muhim rol o'ynagan. O'zbek tili yozma yodgorliklarga boy til bo'lib, tarixiy taraqqiyotining turli davrlarida yaratilgan yozma manbalarda kosmonimlarga doir materiallar ham juda ko'p. Bir guruh o'zbek nomshunoslari ta'kidlaganlaridek; o'zbek tili tarixida mavjud bo'lgan va ko'plab tarixiy yozma yodgorliklar hamda tarixiy asarlar tilida saqlanib turgan son-sanoqsiz atoqli otlar, ularning paydo bo'lishi, yasalishi va shakllanishi, ma'no va vazifaviy xususiyatlari, boshqa til lisoniy hamda tarixiy-madaniy, ma'rifiy tomonlari fan uchun qorong'uligicha qolmoqda". Bu fikr o'zbek tili kosmonimlari uchun ham tegishlidir. Kosmik tadqiqotlarning rivojlanishi natijasida yuzlab kosmik ob'ektlar

nomi paydo bo‘ldi. Bu nomlar qaysi tilga mansub bo‘lishidan qat’iy nazar o‘zbek tili leksikasidan mustahkam joy olib, hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanilmoqda. O‘tmishda osmon jismlari inson hayotining ajralmas qismiga aylangani bois, kishilar har bir kosmik obyektning xususiyatlarni yaxshi bilgan va bu haqdagi bilimlarni keyingi avlodlarga qoldirgan.¹

Zamonaviy optik qurilmalar yordamida turli xil yangi kosmik ob’ektlarning kashf qilinishi bilan osmon jismlarining minglab yangi nomlari yuzaga kela boshladi. Kishilar o‘zlarining hayot kechirish jarayonida uchraydigan, duch keladigan predmet va ob’ektlarni bir-biridan farqlashga majbur bo‘lgan. Chunki, kishilarning bir-biri bilan aloqasi jarayonida osmon jismlarining nomlari ham huddi ish qurollari va boshqa predmet nomlari singari zarur bo‘lgan. Osmon jismlarining nomlanishi katta-kichikligi yorug‘ligi samoda hosil qilgan proyeksiyasi kabi farqlovchi belgilari ularni nomlash uchun asos bo‘lgan. Chunki, har qanday nomlash jarayoni o‘xshash va farqlanuvchi belgilarning qiyasiga tayanadi. Kuzatishlar natijasida o‘zbek kosmonomiyasi tizimida atalish motivlarining norasmiy hamda rasmiy kabi ko‘rinishlari mavjudligi aniqlandi. “Burj” nomlari 12 ta bo‘lib har birining o‘z nomi bor.

Savr – mazkur kosmonim arab tilida “ho‘kiz” ma’nosini anglatuvchi savr so‘zidan olingan.

Hulkar – savr burjida joylashgan oltita yorqin yulduzdan iborat to‘da. Hulk deb nomlanadi. Hulkar yulduzi dunyo xalqlari orasida turlicha nomga ega. Hulkarning arabcha Surayyo nomi ham turkiycha nomiga ma’nodoshdir. Sayyoralar nomlari. Utorid, Zuhra, Venera, Merkuriy, Yupiter, Nohid, Cho‘lpon, Tong yulduzi, Yo‘lchi yulduz, Yer, Mirrix – Mars, Mushtariy.²

¹ Primov A.I. O‘zbek tili kosmonimlarining lisoniy xususiyatlari: f.f.n. dis. avtoref. Toshkent, 2009

² O‘zbek terminologiyasida leksik variantlar. Toshkent: Fan-1980.

Kosmonimlarning lingvopoetika imkoniyatlari muammosini o‘zbek tili materiallari asosida mufassal tadqiq etgan M.Yo‘ldoshev lingvopoetik tahlilning quyidagi asosiy tamoyillarini ko‘rsatadi:

- 1) shakl va mazmun birligi asosida yondashuv;
- 2) makon va zamon birligidan kelib chiqish;
- 3) umumxalq tili va adabiy til munosbati asosida baholash;
- 4) kosmonimlarning lingvopoetika imkoniyatlari yaxlitlik sifatida yondashuv;

Tadqiqotchi — Kosmonimlarning lingvopoetika imkoniyatlari tahlilda matnda poetik aktuallashtirilgan til vositalarini aniqlash muhim tamoyillardanlik ekanligini alohida ta’kidlaydi, chunki —bunday vositalarning lingvistik va badiiy mohiyatini ochib berish orqali badiiy mazmunning shakllanishi va ifodalanishi mexanizmlarini aniq tasavvur qilish mumkin. Chindan ham, kosmonimlarning lingvopoetika imkoniyatlari estetik qiymatini bevosita belgilash va baholashda ayni shu tamoyil qulay va boshqa tamoyillar asosida ish ko‘rishda ham zamin vazifasini bajarishi mumkin.³

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ajdodlarimiz qadim zamonlardanoq har bir osmon jismlari va yulduzlarni muayyan nomlar bilan atab, ular to‘g‘risida xilma-xil asotiriy tasavvurlar va ishonch-e’tiqodlarni yaratganlar. Va shu bilan birga o‘zbek kosmonomikasini rivojlantirishga ham katta hissa qo‘shganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-2-tomlar. Moskva: Rus tili, 1981.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent, 2001.

³ Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent, 2001.

3. O‘zbek terminologiyasida leksik variantlar. Toshkent: Fan-1980.

4. Primov A.I. O‘zbek tili kosmonimlarining lisoniy xususiyatlari: f.f.n. dis. avtoref.

Toshkent, 2009